

Dialekten i Gammalsvenskby

– att göra den negligerade rösten hörd. Semitalare av dialekten

Det goda med att beskriva och studera dialekter, små och hotade språk är att dessa studier påminner människor om deras rötter. Förbindelse med det förflutna utgör en av de bestämmande sidorna i människans världsbild. När jag lade ut på Facebook i gruppen tillägnad Gammalsvenskby och Gammalsvenskbybor ett fragment ur min intervju med Lidia Utas (hon var en av dialekttalarna) svarade en person att hon försöker höra rösten bakom texten som om den hade varit från hennes föräldrar. Det är den personliga och sociala dimensionen i dialektstudier. Men naturligtvis finns det en rent vetenskaplig dimension. När man studerar obeskrivna språk och dialekter kan man få intressanta insikter i hur språk förändras. De kan vara nyttiga även i den allmänna, mer teoretiska, kontexten av lingvistik. I denna artikel ska jag berätta om så kallade semitalare av dialekten och några företeelser förknippade med den språkliga förändringen.

Olika typer av dialekttalare

En av de felaktiga och vittspridda föreställningarna om språket är en omedveten uppfattning om att alla talare av ett visst språk har en likformig grammatik och ett mer eller mindre likadant ordförråd. Men det är naturligtvis lätt att se att i själva verket finns det mycket olika grupper av talare med avseende på deras grammatiska system och ordförråd. I ryskan är det exempelvis en språkvarietet av utbildade talare som använder ryska som ett dominerande språk i alla sfärer och en varietet av invandrare och utvandrare av olika perioder och typer. I verkligheten har vi inte ett helt likformigt språksystem som är samma hos olika talare utan en hel rad språkliga varieteter som kan skilja sig åt ganska betydligt. När det gäller små och hotade språk är de huvudtyper som nämns i lingvistisk litteratur **flytande** (eller »konservativa») talare, **semitalare** och **sluttalare** (fluent speakers, semi-speakers, terminal speakers), dvs. talare med hög, mellanliggande och låg språklig kompetens. I Gammalsvenskby under mitt fältarbete kunde jag iakttä alla dessa typer av talare. I början av mina studier av dialekten koncentrerade jag mig på språkvarieteterna hos flytande talare. De kan ju svara på vilka frågor som helst om grammatik och ordbruk, de vet hur man »bör» och »inte bör» använda ordformer, de minns ett stort antal ord.

Självklart är det tack vare dessa talare som det var möjligt att insamla material för en grammatik och en ordbok. Men efterhand började jag samla iakttagelser om den dialektvariant som talas av semitalare. Skillnaden mellan dem är framför allt i det att hos de flytande talarna var dialekten ett huvudspråk i barndomen, de talade den med sina föräldrar och far- och morföräldrar. Det viktigaste är att de flytande talarnas föräldrar var själva flytande talare och talade bara dialekt med sina barn. Lidia Utas säger: *Vē toļa allar bara po svānsk, vott sprōk, vott gammōl-svānska sprōk, gamma, o papa, o mama. Ja vār hon ālst, so vār ja hon ēvest ūte hūse, grād he, ān ja fī-do līas po papa, mama o gamma, ko-dom sāi ot me. Gamma lād me allt, de sōim, o nōl, o bind, o hēkl. Tāta vār vār sjūtte ōr debāks* 'Vi talade alla bara på svenska, vårt språk¹, vårt gamla svenska språk, mormor, och pappa, och mamma. Jag var den äldsta, så var jag den översta i huset, bara det att jag ändå fick lyssna på pappa, mamma och mormor, vad de säger till mig. Mormor lärde mig allt, att sy, och stoppa, och sticka, och virka. Detta var över sjuttio år sedan'.

Men hos semitalarna (eller de »medelkompetenta» talarna) var dialekten inte ett huvudspråk i barndomen därför att deras föräldrar eller en av föräldrarna var tyskar och talade tyska i familjen. I den här gruppen blev dialekten inlärd under muntligt umgänge med flytande talare. Hur och hur mycket talar de flytande talarna dialekten i vuxen ålder kan vara skiftande. Några talade den med sin make eller maka, några gjorde det inte. Inga dialekttalare som var mina meddelare (varken flytande eller semitalare) talade dialekten med sina barn och barnbarn. Det måste betonas en gång till att huvudsaken var att tala dialekten i barn- och ungdomsåren, men inte nödvändigtvis i vuxen ålder. I så fall bevaras dialekten för alltid och förloras inte ur minnet. Lidia Utas sade en gång: »Nu frågar du hur man säger det, och sista gång jag hörde det här ordet var från min mormor för sjuttio år sedan».

Min huvudmeddelare bland semitalarna hette Emma Utas. Hennes mor var tysk och far svensk. Fadern dog tidigt, så hennes huvudspråk i barndomen var tyska. Hon lärde sig den svenska dialekten efter kriget när hon umgicks med dess talare. Hon var också bekant ned standardsvenskan därför att turister från Sverige kommer ofta till byn (ungefär en gång varannan vecka under sommarmånaderna) och dialekttalarna pratar gärna med dem.

Hyperonymer och perifraser

Det första som man lägger märke till när man intervjuar semitalare är deras begränsade ordförråd. De kan inte en stor mängd dialektord (bl.a. de ord som flytande talare använder säkert och utan den minsta tvekan). Om alla dialekttalare var semitalare, skulle man aldrig kunna skriva en ordbok över dialekten. I bästa fall skulle man få fram en lista med osäkert använda ord, de flesta av orden skulle inte bli försedda med meningsfulla och upplysande användningsexempel. När jag pratade med semitalarna kunde jag iakttä två regelbundenheter: en låg grad av konkretisering i ordförrådet och en hög frekvens av beskrivande konstruktioner. Låt oss titta närmare på de här företeelserna. De flytande dialekttalarna känner till orden bra och använder gärna verbet *mīr* 'mura, bygga av sten':

Tom mīd mīr 'upp 'De murade upp en mur',
Tēr vār vār kvār grinde ān site-bānk ūt-mīd me stāinar 'Där var vid varje grind en sittbänk uppmurad (»utmurad») med stenar',
Ot svīne jār trōe frōn brāar hūp-spūkka, a ot kūda hāldār ot buskan jār-e ūt-mīd ūte stallena 'För svinet är träget hopspikat av bräden men för kon eller för boskapen är det utmurat i fähuset'. Semitalaren använder bara verbet *bigg* 'bygga': *Tom bigg vāgga* 'De byggde väggen'. Verbet *bigg* i förhållande till *mīr* kallas i lingvistikens **hyperonym** (av gammalgrekisk *hyper* 'över' och *onyma* 'name, word'), och *mīr* i förhållande till *bigg* är **hyponym** (hypo 'under'). Det finns en regelbundenhet i det att dialektens semitalare är bara bekanta med hyperonymer, dvs. de använder hellre ord med en mindre konkretiserad och mindre specialiserad betydelse. Parentetiskt kan man anmärka att ordformen *bigg* finns överhuvudtaget inte i den »konservativa» varianten av dialekten. Den kan förklaras som en presensstam, jfr. infinitiven *bigge*, presens singular *biggār*, presens plural *bigge*, imperativ *bigge* (fast från lingvistisk synpunkt är presensstammen *bigge* och inte *bigg*). Satsen 'De byggde väggen' skulle vara *Tom bēd vāgga* hos de flytande talarna. Det att semitalaren använder verbstammen (i stället för en böjd form) vilken dessutom är förkortad (dvs. *bigg* i stället för *bigge*) är mycket kännetecknande. I stället för verbet 'hetta' (dialektens *hita*; jfr. *Sūle hītar hōle* 'Solen hettar starkt' hos en flytande talare) säger semitalaren 'göra het': *Ja hār vatn giūt hāitt* 'Jag har gjort vattnet het'. I stället för verbet 'hosta' (dial. *hust*; jfr. *Hon hūstar mā blū* 'Hon hostar med blod') används frasen 'ha hosta': *Ja hār hūsten, min hās vār kār* 'Jag har hosta, min hals värker. I den här satsen är genus hos substantivet 'hosta' förändrat från feminint till maskulint: *hūsten*

1. En lingvist kan inte undgå att anmärka här till att Vårt språk var också en titel på den svenska grammatiken i flera volymer skriven av den store svenske språkvetaren Adolf Noreen och utgiven 1904–1924.

har den maskulina artikeln -en här, medan de flytande talarna använder bara *husta* med den feminina artikeln -a. Sådana uttryck som 'göra het' och 'ha hosta' i stället för enkla verb kallas i lingvistikens perifrastiska eller omskrivande (eller också beskrivande). Användningen av perifraser är ett annat frekvent särdrag av semitalarnas dialektvariant.

Variation

När det gäller ordböjningen är semitalarnas kännetecken en hög grad av variation. Innan jag anför exempel måste det betonas en gång till att man får inte omedvetet överföra till dialekten vårt begrepp om den språkliga standarden som föreskriver eller ignorerar användningen av vissa former. Standarden skapas ofta på grund av preferenser av lingvister och politiker som författar regler om vad som är tillåtet och otillåtet i språket och som tror att språkets tillvaro måste bli överensstämmande med deras regler. I dialekten däremot finns strängt taget inte begreppen »riktigt» och »oriktigt», även om en dialektalare gärna kallar en ordform anförd av en annan talare »oriktigt» och vill övertyga en om att riktiga är bara de ordformer som anføres av honom/henne själv.

Exkurs 1

I dialekten finns verbet *smäre* 'smörja' vars vanliga preteritumform är *smöd*. Denna form är historiskt sett regelbunden och helt »korrekt». Vid sidan av smöd använde Lidia Utas, en av de kunnigaste dialektalarna, formen *smär*. Den är en nybildning. När en annan kunnig talare, Melitta Prasolova, fick höra *smär* i stället för *smöd* påpekade hon upprört att man får absolut inte säga »sådana orimligheter». Det är sant att från en språkhistorisk synpunkt är den starka verbformen *smär* i stället för den ursprungligen svaga *smöd* ovanlig i den nutida dialekten. Å andra sidan har många starka verb i dialekten variantformer, när en svag form används vid sidan av eller i stället för en stark. Det sker också i intervjuer med Melitta Prasolova. Man säger till exempel *gnäi* (stark form, historiskt sett »riktigt») och *gnöd* (nybildad svag form); i standardsvenskan har verbet *gnida* bara *gned* i preteritum (= dialekts *gnäi*). Hos verbet *sä* 'se' har den svaga formen *söd* fullständigt undanträngt den gamla starka formen i dialekten; det är samma sak som om man i engelskan skulle säga *see – seed* i stället för *see – saw*. Men om vi glömmer språkhistorien ett tag och tar bara den nutida dialekten och inget annat i beaktning, så skiljs sådana variantformer som *smär/smöd* och *gnäi/gnöd* absolut inte åt.

Man kan snarare tala om tillförlitliga och mindre tillförlitliga former. De sist-

nämnda är framför allt sådana som tillfälligtvis konstrueras av meddelarna.

Exkurs 2

Emellertid behöver man inte vara alltför kritiskt stämd mot meddelarna och anse att alla mindre vanliga former är konstgjorda. Jag fick lära mig detta av två exempel. Substantivet *skē* 'skodon som man hade på i slask eller regn' förekom i en intervju med bara en meddelare, Anna Lyutko. Såvitt jag vet har det inga motsvarigheter i standardsvenskan. Men det är inte en fantasiprodukt eller en förvriddning av substantivet *skū* 'sko' utan är ett gammalt ord som har sådana motsvarigheter som isl. *skæði* 'stycke skinn avpassat till ett par isländska skor' och fär. *skoði* med ungefär samma betydelse. Ordet har också en motsvarighet i norm, ett nordiskt språk som talades på Shetlandsöarna och Orkneyöarna: *skodilepp* 'en gammal, sliten, formlös sko' 1. Substantivet *jokk* 'kärr' förekom också i intervjuer med bara en talare, Lidia Utas. Det har en oväntad parallell i sv. *jokk* 'fjällbäck, särskilt i Lappland'; i svenskan är det ett samiskt låneord. Talarna av dialekten i Gammalsvenskby kunde naturligtvis inte komma i kontakt med samiskan. Men det här ordet i dialekten är inte hämtat ur någon ordbok utan var lånat från komi, ett finsk-ugriskt språk besläktat med samiska. Lidia Utas hörde det i slutet av 1940-talet under deportationsperioden i Komi-republiken.

Hos de flytande talarna är variation vanligen förknippad med vissa delar av grammatiken och gäller bara vissa former. Det innebär att variationen ofta är förutsägbar. Liknande variationsmönster kan också förekomma i grann-dialekter och besläktade språk, dvs. återgår på gamla regelbundenheter.

Exkurs 3

Substantivet *lē* 'led' har i intervjuer med de flytande talarna en hel rad variantformer, bl.a. bestämda singularformer *lēan*, *lēen* och *lēe*. Formerna med maskulina bestämda artiklar *lēen* och *lēan* återspeglar ett forngermanskt variationsmönster av samma slag som fornisl. *glugger* : *gluggi* 'fönster'. Formen *lēe* har bestämd artikel av neutralt genus, -e. Vacklandet mellan maskulint och neutralt genus är också urgammalt. Jämför detta ord i fornsvenskan: *liper* (mask.) och *lidh* (neutr.). Vacklandet mellan -en och -et finns fortfarande även i standardsvenskan, se substantivet *led* i Svenska Akademiens ordlista. En liknande variation finns också i färöiska: *liður* (mask.) och *lið* (neutr.)

Hos semitalarna är variationen inte eller föga förutsägbar. Kunskap av grammatik och ordförråd kräver inte bara kunskap av ord och ändelser (lingvistiskt talat, stammar och böjningsaffix) utan även kunskap

om regler enligt vilka givna ändelser fogas till givna stammar. Att behärska dessa regler är lika viktigt som att kunna ord och ändelser. Semitalare är väl bekanta med alla de ändelser som används av de flytande talarna², men de behärskar inte i samma grad reglerna för hur man fogar ändelser till stammar. Som resultat kan praktiskt taget vilken som helst ändelse bli lagt till vilken som helst stam och det ökar ett antal möjliga ordformer mycket kraftigt. Samtidigt kan den betydelsemässiga kontrasten mellan ändelserna försvinna. Till exempel, hos de flytande talarna skiljs presens singular och presens plural, dvs. verbet har olika ändelser i »jag talar» (*ja tolar*) och »de talar» (*tom tola*). Semitalarna använder mycket ofta samma ändelse i båda fallen, den kan vara antingen singular- eller pluraländelse. De kan lika gärna säga *ja tola* och *tom tola* eller, omvänt, *ja tolar* och *tom tolar*. En sådan variation förekommer aldrig hos de flytande talarna.

Ett par ytterligare exempel från intervjuer med Emma Utas:

Ja korar kadeftar 'Jag kupar potatis' och *Ve korar kadeftar* 'Ve kupar potatis',

Ja roka me kvar dagen 'Jag tvättar mig varje dag' och *Tom roka se kvar daen* 'De tvättar sig varje dag'; *roka* är ursprungligen verbets pluralform. (Här kan man också lägga märke till att i första satsen använde hon formen *dagen* som hämtats ur standardsvenskan och i andra *daen*, en dialektform. Båda dessa former var uttalade med kort vokal, vilket inte är »riktigt» vare sig i standardsvenskan eller i dialekten. Sådana nybildningar är ett annat påfallande drag av semitalarnas dialektvariant.)

I imperativ har de flytande talarna samma distinktion mellan singular och plural, man säger t.ex. *tolal!* (singular) och *tolaje!* (plural) och det finns nästan inga undantag från den här regeln. Semitalaren kan använda den singulara formen i båda fall (precis som i standardsvenskan):

Kroka e källan! 'Klättra (du) i källaren!', singular, och *Kroka änt hitt!* 'Klättra (ni) inte hit!', plural; en flytande talare skulle säga *krokaje* i plural.

Analytiska och syntetiska konstruktioner

Semitalarna har också en benägenhet för att använda vissa konstruktioner i stället för enkla ord. I lingvistikens kallas sådana konstruktioner **analytiska** och **perifrastiska**. Svenskans perfekt jag har skrivit är en analytisk konstruktion. Om en viss form består av två eller fler obligatoriska komponenter, t.ex. *har + skrivit*, är den analytisk. Om den grammatiska betydelsen uttrycks inom ordet, t.ex. genom att lägga till en ändelse eller med hjälp av en viss förändring i roten, är en sådan form **syntetisk**. Indoeuropeiska språk har i sina gramma-

2. J. Jakobsen. An Etymological Dictionary of the Norn Language in Shetland, I–II. London; Copenhagen, 1928–1932. S. 823.
3. Det är just därför det handlar om varianter av samma dialekt och inte om olika dialekter eller språk.

tiska system olika kombinationer av både syntetiska och analytiska former. Det finns språk där syntetiska former har övertaget (de mest extrema fallen härvid är sanskrit och gammalgrekiska) och det finns språk med talrika analytiska former i grammatiken (t.ex. engelska och tyska).

I Gammalsvenskby har vi ganska många exempel när semitalarna bildar imperativ plural med pronomenet *ne* 'ni' som läggs till verbets stam; det är en analytisk form av impertiv plural:

Smoka ään ään gonnj suppa! 'Smaka på soppan ään en gång!', sing., och *Smoka ne välij!* 'Smaka ni på soppan!' (Dialektbeteckningen på 'soppa' är *välij*. Ordet *suppa* i första satsen påminner både om de motsvarande svenka, ryska och tyska orden och förekommer aldrig hos de flytande talarna. I lingvistikens kallas en sådan sammanblandning kontamination, utan någon negativ betydelse. Olika slags **kontaminationer** är en frekvent företeelse i intervjuer med semitalare.)

Toļa po tisk! 'Tala tyska!' och *Toļa ne po tisk!* 'Tala ni tyska!'

De flytande talarna använder inte pronomenet »ni» i liknande sats; därför att de har ett syntetiskt alternativ som är helt livskraftigt i deras dialektvariant: *smoka*, *toļa* (singular) och *smokaje*, *toļaje* (plural).

Vid sidan av den analytiska imperativformen använder semitalaren en perifrastisk konstruktion med verbet *ska*: *Ne ska skola kadeflar!* 'Skala potatis!' (inte nödvändigtvis 'Ni ska skala...'). Den här konstruktionen används som översättning av en rysk syntetisk imperativ plural. På liknande sätt:

Tō ska änt färkīlas! 'Bli inte förkyld!'

Te ska änt klāga! 'Klaga inte!' och *Ne ska änt klāga!* 'Klaga (ni) inte!' (*Klāga* här är antingen en tysk eller svensk verbform därför att i dialekten säger man *klōa*. Pronomenet *te* i det här exemplet är också använt »oriktigt». *Te* är ursprungligen en objektform av *tō* 'du', jfr: den »riktiga» användningen av *tō* i exemplet ovan. Det betyder att hos semitalarna försvinner distinktionen av »du» och »dig».)

Verbet *ska* förekommer i huvudsatser också hos de flytande talarna, men det bevarar sitt lexikala betydelse då och uttrycker råd eller rekommendation och används inte för att bilda imperativ:

Ja änt a häve 'upp fūtn gnē, umm skūen änt a vare so trānjār. — *Tō ska kēp stēre skūār* 'Jag skulle inte ha fått skavsår (»gnidit upp») på foten om skon inte hade varit så trång. — Du ska köpa större skor',

Tō ska vara starkār! 'Du måste vara frisk!'

Tō ska änt arbet so mīke 'Du behöver inte arbeta så mycket'.

Konsekvenser för språkssystemet

Alla dessa företeelser kan potentiellt ha viktiga konsekvenser för grammatiken och ordförrådet och resultera i betydande förän-

dringar. Med anknytning till de ovannämnda perifrastiska uttrycken kan man inte undgå att erinra sig om liknande uttryck i andra språk. I engelskan, åtminstone i dess vardagliga variant, är sådana uttryck som *have a rest* (i stället för *to rest*), *have a bath* (vid sidan av *to bathe*) mycket vanliga. I persiska har sådana verbfraser som *kār kardān* 'arbeta' (»göra arbete»), *esterāhāt kardān* 'vila' (»göra vila»), *kellid kardān* 'låsa' ('nyckel' + 'göra'), *bu kardān* 'lukta' ('lukt' + 'göra'), *dust dāštān* 'älska' ('vän' + 'ha'), *pā šodān* 'stiga upp' ('fot' + 'bli') undanträngt egentliga verb med samma betydelse, vilket har lett till att antalet enkla verb i persiskan inte är större än 300. I nutida sanskrit (vilket fortfarande är ett av de officiella språken i Indien och det finns talare!) brukar man ofta i stället för enkla verbkonstruktioner som består av verbet »göra» + ett verbalsubstantiv (av absolut samma slag som engelskans *do the washing*): *smāraṇaṃ karōti* 'komma ihåg' (»göra hågkomst»), *cīntanaṃ karōti* 'tänka' (»göra tanke»), *rōdanaṃ karōti* 'gråta', *śrāvaṇaṃ karōti* 'lyssna' osv. i stället för eller vid sidan av de enkla verben *smārati*, *cīntāyati*, *rōdīti*, *śrōtīti*. Detta sker med både de verb som kan betraktas som regelbundna och de som har mer komplicerad böjning.

Alla sådana analytiska och perifrastiska konstruktioner är särskilt passande för semitalare. Om man kan några brukliga verb som »vara», »göra», »ha» och substantivets stam är det mycket lättare att skapa uttryck för handlingar och processer än att använda syntetiska former som ofta är oregelbundna och kräver individuell inläring. Det kan vara aktuellt för sådana språk som sanskrit, gammalgrekiska och även latin, där många ord, i synnerhet verb, kräver kunskap av en ganska lång rad ordformer. Analytiska och perifrastiska konstruktioner gör det möjligt att undvika att behärska stora paradigmen. När jag intervjuade semitalarna i Gammalsvenskby iakttog jag hela tiden deras osäkerhet och obehag ursakade av oredan i ändelserna och, omvänt, en frekvent användning av analytiska konstruktioner, dvs. en förändring i språkstruktur ägde rum

precis framför mina ögon. Därför framstår sådana språk som Gammalsvenskbydialekten som ett laboratorium där förändringsprocesser i språket kan iakttagas och studeras under gång. Man måste också anmärka att semitalarnas problem med ändelserna var förknippade med ganska små paradigmen. Vad skulle då hända med det antal och den komplexitet av ordformer som kännetecknar sanskrit och gammalgrekiskan? Jag har naturligtvis inte för avsikt att reducera alla skäl för språkliga förändringar till de processer som äger rum i semitalarnas grammatik men studier av regelbundenheter i deras språkvariant kan möjligen ge intressanta insikter om vissa mekanismer av språkliga förändringar, framför allt det ombyte av den syntetiska språkstrukturen till den analytiska som har ägt rum i många indoeuropeiska språk.

Anmärkning om stavningen

Det finns ingen etablerad stavning för dialekten. Alla forskare som skrev om den och anförde exempel använde sina egna stavningssystem. Jag har förklarat mina stavningsprinciper i detalj i »Sverigekontakt», N° 1 (2018). Bokstäverna *ā, ē, ī, ō, ū, ǣ, ǫ, ȳ* betecknar långa vokaler; *ā* uttalas på samma sätt som svenskt *a* i hand (men är långt); *ō* och *o* uttalas alltid som *å* i år; *fätt*; *ū* och *u* som *o* i bo, bott; med *ū* och *ü* betecknas vokaler som uttalas som *u* i hus, hund, fast den korta *u*-vokalen i dialekten är öppnare och uttalas med framskjutna läppar. Med *đ, ȥ, ŋ* betecknas samma ljud som svenska *rd, rt, rn*; *ʃ* betecknar en konsonant som liknar tysk *sch* i Fisch; *l̥* är »tjockt» *l* (tungspetsen viks högt till gommen, sedan sänks den ner snabbt och vidrör alveolerna en gång); *ŋ* uttalas som *ng* i sång; *x* uttalas som tysk *ach-Laut*; *p, t, k* är oaspirerade; *g, ʃ, tʃ* uttalas alltid som *g + j, s + j, t + j* och aldrig som i standardspråket. Det finns ingen tonaccent i dialekten; med ' betecknas frasbetoning.

Text och foton: Alexander Mankov
Sverigekontakt; Göteborgs universitet

